

A NYÍREGYHÁZI JÓSA ANDRÁS MÚZEUM KÉSŐ-HABÁN FAJANSZAI

A nyíregyházi Jósa András Múzeum néprajzi gyűjteménye több habán, illetőleg késő-habán kerámiát őriz. Ezek módszeres feldolgozása, szakszerű leírása mindeddig nem történt meg, pedig ugyancsak fontos, hogy a hazánk területén, múzeumokban és magángyűjteményekben gyakran és szép számmal előforduló késő-habán fajansz-anyag szakszerű bemutatását elvégezzük, hogy az anyagot a monografikus feldolgozáshoz előkészítsük.

Elsősorban a tárgyak leírását tartottuk szükségesnek, de egyben igyekeztünk a lehetőségekhez és a terjedelemhez mérten azokat a körülményeket is bemutatni — akárcsak vázlatosan is —, amelyek a tárgyak létrejöttét, előállításuk körülményeit magyarázzák és fényt vetnek a tárgyak egykori alkotóra.

A tárgyak, egyetlen kivételtől eltekintve, a XVIII. század közepe és a XIX. század 30—40-es éve között készültek. De még ez a kivételt képező, viszonylag korábbi tányér is ugyanúgy a késő-habán stíluskorszak emléke, mint a múzeum többi, katalógusunkban részletesen ismertetett edénye.

A habán kerámiaművesség e késői emlékeivel aránytalanul kevesebbet foglalkozott a szakirodalom, mint a XVII. század elejének és második felének reneszánsz jellegű, vagy a delfti fajanszokkal rokon edényeivel. Ez teszi szükségessé, hogy katalógusunk bevezetőjében részletesen foglalkozzunk azzal a folyamattal, mely a késő-habán stíluskorszak kialakulását eredményezte az ország különböző területein, Nyugat-Magyarországon, Erdélyben és a Felvidék különböző részein.

Első pillanatra feltűnik, hogy tárgyaink felvidéki, illetőleg erdélyi provenienciájúak. Tudvalevő, hogy a Felvidékhez hasonlóan Erdély is rendkívül gazdag olyan ércekben, melyeknek oxidja a habán kerámiaművesség fontos nyersanyaga volt évszázadokon át. Ezért a tárgyak színezésére jellemző festékek közül azok használata terjedt el elsősorban, melyekhez az edénykészítők könnyűszerrel hozzájuthattak. A készítmények színezésében, díszítésében és formáiban bekövetkezett átalakulás azonban lassú folyamat volt s bonyolult társadalmi, gazdasági és kulturális változások előzték meg, illetve követték. A folyamat megértéséhez tisztán kell látnunk a habán kerámia alakulását és fejlődését befolyásoló tényezőket is, a gazdaságiakat ugyanúgy, mint a társadalmi és kulturális jellegűeket.

Összefoglalásunk e fejlődés legfontosabb állomásait, kiemelkedő csomópontjait igyekszik a rendelkezésre álló irodalmi és levéltári adatok alapján érzékeltetni.

*

A habán, vagy újkeresztény fajanszművesség Csehországban már a XVI. század végén, hazánkban pedig a XVII. század elején ver gyökeret. E művesség az itáliai Faenza gazdag hagyományait használja fel, különösen a kezdeti időkben, de Közép-Európában a török művészet formaelemeivel is gazdagodva, attól eltérő, ahhoz inkább csak formailag kapcsolódó kerámiaművészetet eredményez.¹ Változatos edényformáik kapcsolatban vannak a német területek kerámiaművességével is. A XVIII. századi habán, vagy újkeresztény fajanszokon különösen a Rajna-vidéki kőedények formái reminiscenciáit láthatjuk viszont.² Ennek okai az újkeresztény, vagy anabaptista mozgalom európai történetével, az anabaptista népcsoportok sajátos migrációjával függnek össze.

Ismeretes az eddigi irodalomból is, hogy az anabaptizmus, mint sajátos társadalmi és vallási irányzat, a német reformációs mozgalmak terméke és eredménye. A német parasztháborúk bukása következtében azonban az anabaptizmus ellen is szervezett támadást indít az egyház és a vele szövethető feudális reakció. Ezért és a világ végét hirdető tanításaik hatására, a mozgalom egykori központjaiból, a mai Svájc és Belgium területeiről Európa különböző országaiba vándorolnak.³ Kezdetben vándorlásuk főiránya Itália volt, azonban az 1550-es velencei anabaptista zsinatot követő inkvizíció elől Közép-Európa országaiba menekülnek.⁴ Mint az antwerpeni múzeum egyik, a szász választófejedelmek címereit ábrázoló patikaedénye is tanúsítja,⁵ az anabaptisták egyes csoportjai a XVI. század végén, a XVII. század elején közvetlenül nyugatról jöttek Csehországba, és Ausztrián, illetőleg Morvaországon át Magyarországra. Hazánkban már 1527-ben is megfordulhattak, mert Mária királynő rendeletei tiltják letelepedésüket. A XVI. századi magyar törvényekben gyakoriak az anabaptisták kiűzetésére vonatkozó parancsok, rendeletek. Ennek ellenére az 1550-es, 1560-as években már Nyugat-Magyarországon, a Nádasdyak Sopron, Vas és Zala megyei birtokain is található anabaptista kézművesek: ácsok, ónosok, bádogosok, vincellérek stb.⁶ Ügylátszik azonban, hogy Nádasdy Tamás halála után Nyugat-Magyarországról is távoznok kellett, mert 1562 után már egyetlen anabaptista sincs Nyugat-

¹ A habán kerámia gazdag hazai irodalmából csak néhányat emelünk ki az alábbiakban: *Dr. Karl Layer*, Oberungarische Habaner Keramik, 1927. Berlin—Leipzig—Wien — *Spitzer Mór*, Néhány adat Felsőmagyarország agyagiparának történetéhez. Bp. 1889. — *Mykovszky Viktor*, A művészi ipar a Felvidéken. Bp. 1885. — *Pap János*, A magyar fazekasipar. Bp. 1888. — *Szendrei János*, A habánok története Magyarországon és a Habán Majolika. Bp. 1889. — *Szendrei János*, Anabaptista eredetű régi alakos himzések. Bp. 1890. — *Jedlicska Pál*, Kiskárpáti emlékek. Vágújhely. 1891. — *Radisics Jenő*, Képes Kalauz az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeumban. Bp. 1885. — *Petrik Lajos*, Erdélyi kék sgraffitos edények. Bp. 1889. — *Tóth Mike*, Az anabaptisták Erdélyben: Kath. Szemle, 1893. 764—797. l. — *Áldásy Antal*, Anabaptisták Magyarországon a XVI—XVII. században: Kath. Szemle, 1893. 805—838. l. — *Szendrei János*, A habánok története Magyarországon és a habán majolika: Művészi Ipar, 1889. 161—176. l.

² *Gy. Krisztinkovich Mária*, Az újkeresztény kerámia kezdetei és európai párhuzam: Művészettörténeti Tanulmányok. Bp. 1960. 63. l.

³ *Katona Imre*, A habán kerámia. Művészet, 1962. 7. sz. 26. l.

⁴ *Katona Imre*, A habán kerámia néhány kérdése: Iparművészeti Múzeum Évkönyvei.

⁵ A patikaedényt Krisztinkovich publikálta a 2. sz. jegyzetben megadott tanulmánykötetben.

⁶ *Katona Imre*, Sárvár és a Nádasdyak a XVI. században és a XVII. század elején: Klny. a Savaria (a Vas megyei Múzeumok Értesítője) I. 1963. kötetéből, Bp. 1963. 244. l.

Magyarországon. Csak a század utolsó éveiben tűnnek fel ismét újkeresztények a Zrínyiek, illetőleg a Batthyányiak birtokain.⁷ Ezek, mint a forrásokból kiderül, Észak-Ausztriából és Morvaországból költöztek a XVII. század első évtizedeiben Nyugat-Magyarországra.⁸ A legnagyobb csoportokat 1622-ben és 1623-ban Batthyány II. Ferenc és felesége hozatta Nyugat-Magyarországra a morvaországi Maskowitzről, Alexowitzről és Jamnitzről. Az 1622-ben⁹ Putz Lőrinc vezetésével Nyugat-Magyarországra érkező csoport másik részét Bethlen Gábor fogadta védelmébe. A nyugat-magyarországi anabaptisták ugyanúgy „Haushaben”-ekben laktak, mint a morvaországiak és a felvidékiek. A csoport kézművesei a Batthyányiak németújvári, szalonoki uradalmainak szolgálatában álltak, pénz- és természetbeni fizetésüket is úgy kapták, mint az uradalom más kézművesei.¹⁰ A Rákócziak által 1645-ben Sárospatakon letelepített anabaptistáktól eltérően, a nyugat-magyarországiak kivétel nélkül földesúri alkalmazásban álltak. Például a sárospataki anabaptisták közül az egyik gerencsér, a kőfallal körülkerített hejcei Haushabenen kívül, a falu egyik zsellérházában lakik; tehát nem a földesúr alkalmazza, hanem termékeinek szabad értékesítéséből tartja fenn magát és családját.¹¹

A XVII—XVIII. század a habán, vagy az újkeresztény kerámia virágkora. Néhány kiragadott példa ellenére az anabaptisták ekkor még túlnyomórészt földesúri szolgálatban állnak, termelvényeik igénybevételére szinte kizárólagosan a földesúr jogosult.

Mint minden művészetnek, művességnek, úgy a kerámiának is van egy felfelé ívelő, és egy hanyatló, dekadens korszaka, amikor a művészet vagy művesség már túlélte önmagát és fejlődésében a megtorpanás, a fokozatos hanyatlás jelei mutatkoznak. Layer szerint a habán kerámia fejlődésében a XVIII. század közepe táján következik be ez a fordulat, amikor — főleg a jezsuiták részéről megindul a habánok, vagy anabaptisták erőszakos katolizálása. Közösségeik, kollektívái a folytonos üldözés következtében szétbomlanak, a mestereik az ekkortájt alakuló holicsi, stomfai manufaktúrák szolgálatába szegődnek, vagy mint helyben maradó paraszt-fazekasok tevékenykednek tovább.

Kétségtelen, hogy a XVIII. század második felében készült habán edények már a hanyatlást, az elnépiesedést tükrözik. Nemcsak a motívumok mások, mint a korai edényeiken, hanem az edények színezésében is a konvenció, a hagyományosság uralkodik. A kék, zöld, sárga és lila színek harmonikus elrendezése helyett az edényeken a sárga és a zöld szín uralkodik.

Felmerül a kérdés, hogy a habán kerámia elnépiesedése vajon a katolizálások miatt felbomlott termelői kollektívák szétesésével s a mestereknek a lakosság körében való fokozatos felszívódásával, keveredésével függ-e össze, vagy esetleg más, bonyolultabb társadalmi jelenséghez kapcsolódik.

⁷ *Iványi Béla*, Az anabaptisták vagy az újkeresztények Nyugat-Magyarországon: Református Egyház, 1954. 14. sz. 17. l.

⁸ *Iványi*, i. m. 9. sz. lapalji jegyzet! — *Katona Imre*, Habán emlékek Vas megyében Kézirat.

⁹ *Ziegl Schmid*, Die älteste Chronik der Hutterischen Brüder, New York, 1943. pag. 785. — *Katona Imre*, A kékmázás habán kerámiáról. (Kézirat) 8—9. l.

¹⁰ *Katona Imre*, Habán emlékek Vas megyében. Kézirat. 47. sz. jegyzet.

¹¹ *Román János*, A habánok Sárospatakon. Sárospatak, 1959. 45. sz. jegyzet.

Említettük, hogy már a XVII. század közepén is találkozhatunk olyan anabaptista fazekassal, aki nem a földesúrnak, hanem a lakosság szükségleteinek kielégítésére dolgozik. Munkáját nem a földesúr igényeinek megfelelően végzi, hanem aszerint, hogy a lakosságnak mire van szüksége. Feladata így nem dísz tárgyak, hanem elsősorban a lakosság praktikus szükségleteit kielégítő és ízlésének megfelelő edények előállítására, szemben a földesúr alkalmazásában levő fazekassal, aki a főúri reprezentáció igényeinek és szükségleteinek megfelelően dolgozik. Ezért nem kielégítő, ha a habán kerámia elnépiesedési folyamatát csak a XVIII. század közepétől, az áttérésük utáni időszaktól számítjuk; mert már a XVII. század közepén is dolgoztak anabaptista fazekasok a lakosság szükségleteire.

E néhány soros utalásból is kiderül, hogy tulajdonképpen nem a közöségek szétbomlása siettette elsősorban a habán kerámia elnépiesedését, hanem azok az igények, melyeket az anabaptista fazekasnak ki kellett elégítenie ahhoz, hogy magát és családját fenntarthassa. A földesúri reprezentáció szükségleteire készített árukkal szemben, a lakosság részére történő árukészítés hozta magával a nép egyszerű ízléséhez és anyagi lehetőségeihez alkalmazkodó fajanszárak készítését. A piac részére dolgozó újkeresztény fazekasnak a helyi fazekasok egyszerűbb készítményeinél ugyan szebb, tartósabb, de ezekkel közel azonos áru terméket kellett készítenie. A habán fajanszok, mint tudjuk, négy színrel készültek. A négy színű máz közül Magyarországon — Erdélyt kivéve — a kobalt és a lila színt adó mangán-oxid volt a legdrágább és a legnehezebben beszerezhető, mert importcikk volt. Erdélyben például, ahol a kobalt-oxid az ottani hegységekben elég nagy mennyiségben fordul elő, a kobalt nem volt hiánycikk, ezért az anabaptisták által meghonosított kékmázos edényekkel még a habán kerámia teljes hanyatlása utáni időben is találkozunk. Ezzel szemben Nyugat-Magyarországon — ahol ugyancsak a morvai csoportnak a másik része telepedett le — a kobaltmáz, beszerezhetetlensége miatt már 1662 után csak elvétve és kis mennyiségben szerepel a habán edényeken.¹² Nyugat-Magyarországon 1662-ig szerepelnek anabaptista kézművesek a Batthyányiak számadáskönyveiben. Tehát 1662 után, ha maradtak is anabaptisták Nyugat-Magyarországon, már nem a földesúrnak, hanem a lakosság céljaira dolgoztak. A földesúr, míg uradalmaiban szolgáltak, összeköttetései révén költséges áron is beszerezte munkájukhoz a kobaltot. Amikor azonban elbocsátotta őket szolgálatából, többé nem, vagy csak igen kis mennyiségben juthattak hozzá. Hasonló a helyzet a lila vagy barnás színt adó mangán-oxiddal is. A zöld színt adó réz-oxid és a sárgára színező antimon-oxid a viszonylag könnyebben beszerezhető és olcsó mázalapanyagok közé tartozott. Ezzel magyarázható, hogy a széles rétegeket olcsón kielégítő újkeresztény vagy anabaptista fazekasok kedvelt és gyakorta használt anyaga maradt. A hagyományos habán máz-kultúra tekintetében tehát az elnépiesedés igen lényeges és szembeszökő változásokat eredményezett. Ez azonban csak egyik formai jegye a népiesedésnek. A másik, legalább ilyen fontos ismérv a klasszikus mintaelemek fokozatos eltűnése és olyan díszítőelemek elterjedése, melyek a korabeli népművészetből kerültek át a késő-habán fajanszokra.

¹² *Katona Imre*, Egy habán tál Veszprém megyei vonatkozása: (Megj. előtt) a Veszprém megyei Múzeumok Évkönyvének II. kötetében.

Az eddigiekben a habán kerámia már a XVII. században meginduló elnépiesedésének okait vizsgáltuk. Igyekeztünk rámutatni az elnépiesedést kiváltó okok társadalmi és gazdasági összefüggéseire is. A XVII. században kimutatható elnépiesedés azonban csak lassú folyamat volt, mert bár már akkor található közvetlenül a lakosság szükségleteire dolgozó fazekasok, a habán gerencserek túlnyomó része még a XVII. század 50-es, 60-as éveibeig a földesúr igényei és ízlése szerint dolgozik. Az elnépiesedés csak akkor gyorsul meg, amikor a földesurak Nyugat-Magyarországon, a Felvidéken és Erdélyben egyaránt tömegesen bocsátják el szolgálatukból a habán fazekasokat, akik kénytelenek fennmaradásuk biztosítása érdekében a lakosság szélesebb rétegeinek igénye szerint dolgozni. Ez azonban nem függ össze feltétlenül termelői kollektívák, közösségek szétesésével, bár katolizálásuk és udvaraik széthullása lényegesen csökkentette termelésük kapacitását. Az elnépiesedés legdöntőbb oka tehát a megváltozott körülmények között folyó termelés volt.

Viszonylag a Felvidéken maradtak fenn leghosszabb ideig anabaptista termelői kollektívák. Nyugat-Magyarországon a Batthyányak¹³ birtokain például, zaklatásuk, üldözésük már a XVII. század 50—60-as éveiben megkezdődik. Itt ugyan a megtérítésükre irányuló törekvések nem vezetnek kielégítő eredményre, mert a kollektíva gondviselőjük tanácsára, a Batthyány Ferencel történt előzetes megbeszélés értelmében visszaköltözik Morvaországba és a Felvidékre¹⁴. Csak néhány olyan esetről tudunk, amikor a Batthyányak is szorgalmazták az anabaptisták megtérését, sőt I. Lipót király egyik, 1671. július 15-én Bécsből kelt és Batthyány Kristófhhoz írt levele arról tudósít, hogy Széchenyi György kalocsai érsek a győri püspökség adminisztrátora és ordináriusa szerint Kristóf ingatlanain, főleg Körmenten, de egyebütt is, a katolikus vallás részint száműzetett, részint a szektáriusok prédikátorai által akadályoztatik.¹⁵ Ez a Széchenyi részéről elhangzott panasz — amennyiben a valóságnak megfelelő tényeken alapul —, azt bizonyítja, hogy az uradalom területein ekkor már szétszóródott, különböző helyeken lakó újkeresztények nemcsak az erőszakos megtérítés ellen védekeztek, hanem akadályozni próbálták a katolicizmus terjedését is. Kőszegen az 1660-as években már befejeződik az újkeresztények áttérítése,¹⁶ minden bizonnyal a városban letelepedett jezsuita rend hatására. Sárospatakon, a Rákócziak birtokán lényegében már az 50-es években megtörtént az anabaptisták megtérítése. Talán ennek tulajdonítható, hogy a sárospataki habán fazekasok készítményei közül lényegében csak a vári ásatásokból előkerült leletanyagot ismerjük.¹⁷

A Felvidéken, mint ismeretes, erősebb volt a reformáció, mint az ország keleti, középső vagy nyugati részein. Bár a XVII. században a királyi és helytartói utasítások következtében már itt is megtörténik az evangélikus templomok elvétele és a katolikusoknak való átadása, a Thököly-féle mozgalom majd a Rákóczi-féle felkelés azonban csakhamar visszaállítja eredeti jogaiba

¹³ *Iványi*, i. m. 20. l.

¹⁴ OL. Batthyány cs. lt. Tisztartókkal való levelezés. 1—201-ig terj. csomó, 192. sz. levél.

¹⁵ A körmendi levéltár Memorabiliái. Közli: *Iványi Béla*: Körmendi Füzetek, 2. sz. 153. l.

¹⁶ *Mennonite Encyclopedia* II. p. 611 (Güns)

¹⁷ *Román*, i. m. 21. l.

az evangélikusokat és a reformátusokat. Csak a Rákóczi-szabadságharc levetését követő évek erősítik meg a Felvidéken a katolikusok pozícióit. Ezek miatt az anabaptisták megtérítése is elhúzódik és csak a helytartótanács által fontosabbnak tűnő protestáns—katolikus ellentétek megoldása után lesz eredményesebbé. Különösen a XVIII. század közepén, Mária Terézia és II. József uralkodása alatt állandósulnak a jezsuiták fellépései az országban élő és a térítésnek ellenálló anabaptisták ellen. Nemesak a soproni jezsuiták lépnek fel egyre szigorúbban a környéken élő anabaptistákkal szemben, hanem az egyház egész apparátusa megkezdí üldözésüket. A felvidéki Nagylévárdon és Szobotistyén lakó anabaptisták üldözése már a XVII. század második felében megindul, de csak az 1750-es 1760-as években válik állandóvá.¹⁸ Révai püspök 1756-os körútja alkalmával indul meg a közösségeik és vallási szokásaik elleni katolikus fellépés. Révai püspök elsősorban gyermekeik keresztelését tiltja meg, majd prédikátoraik megtérítésére törekednek. Püspökük, Walther Zakariás a budai jezsuiták hatására katolizál,¹⁹ majd utána a közösségek többi tagjai is behódolnak a katolikusoknak. 1765-ben mintegy negyvenen tértek meg a különböző anabaptista csoportokból. A szobotistyei anabaptistákkal az 1758 és 1764-es évek között Rotari Imre jezsuita foglalkozott. Később, Mária Terézia és Batthyány érsek idejében a morvaszentjánosi anabaptisták fellázadtak az erőszakos térítési kampány ellen, azonban Batthyány érsek megtörte ellenállásukat.²⁰

Ezzel a felvidéki anabaptisták régi életformája megváltozott, közösségeik szétszóródtak s ettől kezdve mint önálló kézművesek igyekeznek magukat és családjukat fenntartani. Nemesak az edényformák típusai változnak meg, hanem az edények hagyományos alapanyaga is. Egyrészt a volt anabaptista fazekasoknak is alkalmazkodniuk kell a helyi lehetőségekhez, hiszen nem áll mögöttük a földesúr, a maga kiterjedt és messzeágazó kapcsolataival, másrészt készítményeik előállítására sem a régi technológiával történik már, amit elsősorban a zöld máz előállítása bizonyít. A zöld szín alapanyagául a rézoxidot használták, mely magas hőfok mellett nedvzöld színt ad. Ha azonban kiégetése nem a szükséges hőfokon történik, akkor a nedvzöld helyett türkiz színt adó máz keletkezik. A XVII. század második felében készült anabaptista edényeken igen gyakori a szükséges hőfok alatti égetés. Ez mindennek előtt a tömeges előállítás, a kevesebb tüzelőanyag és az olcsóságra törekvés eredménye. A másik, ugyancsak gyakori és a későbbiekben készítményekre jellemző sajátosság az uniformizálódás, míg a XVII. század első felében készült újkeresztény edényeket mindenekelőtt a formai és a díszítésbeli változatosság jellemzi. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nincsen formai és díszítésbeli ismétlődés az ekkor készült edényeiken, azonban korántsem található meg bennük az a változatosság, ami a XVII. század első felében készült termékeiket jellemzi. Mindezek ellenére a XVII. század első felében készült edényei-

¹⁸ *Katona Imre*, Adalékok a nyugat-magyarországi anabaptisták történetéhez (A. győri jezsuiták harca ellenük 1761-ben). Kézirat.

¹⁹ Budapest. Egyetemi Könyvtár Kézirattár Ab. 84. Historia Collegii Budensis S. J. Anno 1763. 86. Operationes et Conversiones pag. 28.

²⁰ u.o.

ken nem érződik a készítőik elszigeteltsége, mert tárgyaik szervesen illeszkednek nemcsak az európai, hanem a sokszor helyi színnel, sajátosságokkal rendelkező magyar fazekasiparhoz, noha készítményeik azokétól ekkor még — díszítésbeli hasonlóságuk ellenére is — alapvetően eltérnek. Bár a későhabán kerámia, még a XIX. században is lényeges eltéréseket mutat a magyar és szlovák kerámiától, de egyre több köztük a hasonlóság, sőt az azonosság is. A magyar népies kerámia mindezek ellenére megőrizte kontinuitását az elmúlt évszázadok kerámiáival, s a habán kerámia-művészetből is csak azokat a sajátosságokat vette kölcsön, melyek az alapjául szolgáló ízlésnek, igényeknek megfelelték. A szlovák kerámia ezzel szemben jobban azonosult, mert ott nagyobb anabaptista tömegek szívódtak fel s így kölcsönhatásuk más feltételek mellett jöhetett létre.

A nyíregyházi múzeum késő-habán fajanszain a szlovák népi kerámián kívül erős német hatás is érződik. Ez elsősorban arra mutat, hogy e kerámiák készíthelye nem Gömör megyében, — ahonnan előkerültek — keresendő, hanem ettől nyugatra eső megyére gondolunk, mert itt laktak a XVIII–XIX. században a legnagyobb tömegben németek. A pozsonyi hatáson kívül Zólyom megye népies kerámiájának hatása is érezhető a szóban forgó tárgyakon. Erre utal a zöld és sárga színek kedvelt és gyakori használata is. Az itt található réz- és antimonbányák adhatták a máz készítéséhez szükséges alapanyagot.

E feltételezést azok az adatok is támogatják, amelyeket Nyárády Mihály a Jósa András Múzeum tudományos főmunkatársa bocsátott saját gyűjtéséből a feldolgozók rendelkezésére. E szerint a nyíregyházi Múzeum jelenlegi kerámiáit Kiss Lajos, a neves néprajzkutató gyűjtötte össze 1919-ben. Az 1919/1920-as alispáni jelentésben (261–262. l.) az alábbiak találhatók a későhabán fajanszokat is felölelő Kozák-féle gyűjteményről: „Kiss Lajos múzeumőr csak helyben gyűjthetett apróbb tárgyakat; sikerült 310 db-ot szereznie. Ennek felét teszi a Kozák István főgimnáziumi rajztanár keramikai gyűjteménye és 31 db. mézeskalács mintafája, mely hogy múzeumunké lett és nem került üzérkedők kezébe, idejekorán megtett intézkedéseim eredményezték.” A Kozák féle gyűjteményt is feltüntető 1919. okt. 25-i keltezésű gyűjteménygyarapodási jegyzéken összesen 178 db. tárgyat találhatunk. Köztük van a katalógusunkban is megtalálható Szent Mihály arkangyalt — a hajóscéh patrónusát — ábrázoló két egyfülű fajanszkorsó is. Az egyik korszón (a 107-es sorszámún) stilizált virágkoszorúban Szent Mihály, a glóriás katonaszent lovon ülve hallgatja az előtte esedező koldus panaszait, a másikon — a 108-as sorszámún pedig, mérleggel és lándzsával kezében ábrázolja a patrónusszentet az edénykészítő. Ismeretes, hogy a Szent Mihály-kultusznak különösen a Duna melletti Pozsonyban volt nagyszámú híve a hajós- és halásznép között. Ezért e két korszó készíthelyét a Pozsonyhoz közeleső Nagylévárdon és Szobotistyén, vagy Szentgyörgyön és Modorban kereshetjük. E helyiségekben évszázadokig működtek habán fazekasműhelyek. Nemcsak az edények egymástól eltérő színezése enged azonban arra következtetni, hogy a tárgyak nem mind pozsonymegyeiek, hanem a tárgyakat összegyűjtő Kozák István változatos életútjából is erre a következtetésre jutunk. Ugyancsak Nyárády Mihály közléséből tudjuk, hogy Kozák István az ev. főgimnázium tanára volt, nyíregyházi működését megelőzően azonban Erdélyben működött, mint tanár. Itt vette a magyar, székely, szász és román bokályokat. Miután később Rimaszombatba került, itt vett hozzájuk magyar, tót és habán edényeket.

„Egyik meglepő feljegyzés szerint — írja Nyárády Mihály — azonban Ungvár környékén is vásárolt műtárgyakat, talán éppen kerámiákat, hiszen a gyűjteménynek másik jelentősebb csoportját alkotó mézeskalácsformák már utolsó működési helyéről, Nyíregyházáról valók. A kerámiák csak a gyűjtő halála után kerültek megyei vásárlás révén a Jósa András Múzeumba.

Feltehetően erdélyi eredetű az a kékmázos tál is (ltsz. 55897. 100), mely 1735-ös évszámával a múzeum legkorábbi késő-habán darabja. Erről nemcsak a többiektől elütő díszítőelemei tanúskodnak, hanem az általában erdélyi származáshelyre utaló kobalt festés is. A gyűjtemény többi darabjai a Felvidék különböző fazekasközpontjai felé mutatnak. Néhány darab pedig már Stomfán készült, a bizonyára habán fazekasok egyik jelentős működés helyén. A tárgyak stílusa, technikája azonban nem tér el alapvetően a habán edénykészítők más korabeli, nem manufaktúrában tevékenykedő tagjainak készítményeitől.

Bene Zsuzsanna—Katona Imre

A KÖZÖLT EDÉNYEK LEÍRÁSA

55.897.135

Kerek tál. Fajansz. Meredek peremén mangánlila és zöld színű levéldísz. Közepén sárga, zöld és lila színű stilizált virágok és levéldíszek találhatók. M: 3.5 cm, felső átm: 21.8 cm, alsó átm: 15.9 cm
Vétel: Kozák Istvántól.

55.897.142

Kerek tál, fajansz. Peremén hullámosan váltakozó zöld és mangánlila színű pontokon áthúzott vonaldísz. Alján kék szirmú stilizált napraforgó sárga középpel, amelyből virágdísz nő ki. A napraforgó alatt stilizált levél van. Törött.
M: 8.7 cm, felső átm: 28 cm, alsó átm: 8.9 cm
Vétel: Kozák Istvántól

55.897.100

Fajansz tál. (LXXIV. t.). A máz színe fehér. Peremén kobalt színű stilizált virágok. A perem közepén felirat (mangán) K U S T Á R I S T W A N 1735. A kobaltdíszek máz alattiak, a feliratot a mázra festette a készítő. A tál közepén négyszirmú stilizált virág, levelekkel. A tál formája a széles peremű habán tálakéra emlékeztet. Erősen kopott. A máz több helyütt lepattogzott. A fehér alapmázon égetési hibákból fehér mázösszefutások láthatók.
M: 57 cm, felső átm: 30 cm, alsó átm: 9.2 cm
Ajándékozó és gyűjtő: Kozák István volt rimaszombati tanár.

56.75.2.

Fajansz tál. Meredek peremét lila csíkok díszítik. A perem szélén, a peremen sárga, zöld, lila stilizált virágok. A tál alján sárga vázából kinövő virágsokor. Két oldalra hajló gyöngyvirág fölött sárga szirmú virág, lila pöttyökkel, fölötté stilizált levelek és gyöngyvirágok között sárga és mangánlila szegfű van.
M: 5.5 cm, felső átm: 28.5 cm, alsó átm: 10.8 cm
Nyíregyházán használták, ott került elő. Törött.

55.897.141

Kerek fajansz tál. Peremén zöld, sárga, zöld csíkban ágszerű mangánlila dísz. A tál alján közepén sárga, zöld, kék és lila színű, felismerhetlenségig stilizált virágdísz.
M: 5.5 cm, felső átm: 30.5, alsó átm: 16.5 cm. Törött.
Vétel: Kozák Istvántól.

55.897.99

Habán tálca. Alapszíne fehér, kék virágok, barna csíkok.
M: 2.2, felső átm: 28,2 cm, alsó átm: 19.6 cm
Két részre törött.
Vétel: Kozák István tanártól.

56.49.9

Kulacs, fajansz. (*LXXV. t.*). Fehér színű, lapos, oldalain sárga, zöld, és mangánlila csíkok futnak körbe. Sima felületek közepén stilizált kerék-formába foglalt 1818-as évszám. Körülötte a bognár mesterség szerszámai: fűrész, fúró, véső, fejsze, szekerce stb. Másik oldalán hasonlóan kialakított körben mangánlila színű stilizált rózsza, itt-ott sárgával díszítve. A lábakon álló kulacstesten funkció nélküli fülesonkok vannak. Valószínűleg bognárcéh számára készíthetett.

M: 20.1 cm, szája átm: 2.9 cm, szélessége: 5.7 cm

55.897.107

Egyfülű fajansz korsó. (*LXXVI. t. 1.*). Kibuggyanó fehérszínű testét sárga peremdisz keretezi. Testén sárga, zöld, kék és mangánlila stilizált virágokból álló koszorú van, melyben lovon ülő, kezében kivont kardot tartó glóriás katonaszent látható, Előtte alamizsnát kéregető alak van. Ezek alatt zászló-sziluett-hoz hasonló sárga keretben felirat: S+MARCIN+OR.

Alján T mesterjegy.

M: 19.2 cm, szája átm: 7.5 cm, alj átm: 5.8 cm

55.897.108

Egyfülű fajansz korsó. (*LXXVI. t. 2.*). Szájperemén sárgaszínű csík fut körül. Kibuggyanó fehér színű testén kék, sárga, és mangánlila koszorúban egyik kezében mérleget, másokban pedig lándzsát tartó, sátánt taposó Szent Mihály arkangyal közismert alakja. A jelenet alatti sárga keretben S+MICIAI ARCAN felirat. Fülén vízszintes mangánlila csíkok, a fül alatt pedig 1855-ös mangánlila évszám olvasható.

Alján T mesterjegy.

M: 21.5 cm, szája átm: 7.8 cm, alj átm: 6.4 cm

55.897.105 .

Egyfülű kancsó (*LXXVII. t. 1.*). Fajansz. Nyakán zöld csík fölött baluszteres mangánlila díszítés. Ezalatt körkörös felirat: Thut man um gutes geld, so schlechtes Bier einsehen ken, ich sag man soll den Wirth in solchen gleiches Trenken. Oldalán csavartlábú kerek asztal mellett, egymással szemben ülő sörivők. Az asztalon kifli, zsemle. Az egyik ivó kezében sárga színű sakktáblás díszű korsó. Mögöttük stilizált napraforgók és ugyancsak stilizált hosszúszerű virág. Fülén zöld színű vonalkás díszítés.

A fedele hibás.

M: 23 cm, szája átm: 8 cm, talp átm: 8 cm

Vétel: Kozák Istvánnétól.

55.897.101

Egyfülű kancsó (*LXXVII. t. 2.*). Fajansz. Fehér alapon kék, barna, fekete díszítés. Hasán kobalt koszorúban P.I.A. 1774 felirat. Szája csorba, füle letört.

M: 21 cm, szája átm: 7.3 cm, alj átm: 6.6 cm

Vétel: Kozák Istvántól.

55.901.1.

Egyfülü korszó (*LXXVIII. t. 1.*). Fajansz. A fehér alapon jól ismert zöld és mangánlila koszorúban 1790-es évszám. Fölötte és alatta kaligrafikus záródísz. Nyakánál törött.

M: 17.2 cm, felső átm: 5.6 cm, alsó átm: 7.5 cm

Vétel: 1934. szept. 19-én, Tiszalökön. Gyűjt: Kiss Lajos.

55.897.74

Egyfülü korszó (*LXXVIII. t. 2.*). Fajansz. Fehér alapon zöld, sárga, kék és mangánlila stilizált virágdísz. Peremén és hasi részén sárga, kék és magánlila színű körkörös díszítés.

Színei és díszítése alapján a XIX. század elején készülhetett.

Fenekén, valószínűleg az előző tulajdonostól származó, Stomfa jegyzés.

M: 21.2, cm, alsó átm: 8.2 cm

Vétel: Kozák Istvánnétól.

55.897.112

Egyfülü korszó. Fajansz. A fehér mázon sárga, lila és zöld színű stilizált virágok. Elöl mangánlila színű 1832-es évszám. A fülön hasonló színű stilizált virágtövek. Kopott.

M: 25.2 cm, száj átm: 2.8 cm, alsó átm: 8.2 cm

A használat helye: Besztercebánya vidéke.

Vétel: Kozák Istvánnétól.

55. 897.85

Füles korszó. Fajansz. A máz színe fehér. A peremen és a kibugyanó hasi részen körbefutó lila, zöld, kék, sárga, és mangánlila stilizált virágok és levelek láthatók. A fülön vízszintes mangán csíkok vannak.

XVIII. század vége, XIX. század eleji lehet.

Vétel: Kozák Istvánnétól.

55.897.84

Egyfülü kancsó. Fajansz. A máz színe fehér. A kibugyanó fehér hasi részen zöld levelű és nagyalakú sárga szirmú stilizált virág. Mellette ehhez hasonló színű, de kisebb alakú virágdíszek. A fülön vízszintes mangánlila csíkok vannak. Fenekén, valószínűleg az előző tulajdonostól származó „Stomfa” ceruzajelzés.

M: 20.9 cm, száj átm: 7.7 cm, alsó átm: 7 cm

Vétel: Kozák Istvánnétól.

55.897.91

Egyfülü fajansz kancsó. A hasi részen és peremén egymás mellett futó hármaskék csík van. A hasi részen elöl sárga stilizált virágdísz, barna levelekkel és zöld indákkal. Az alapszín fehér.

A fül mellett és a fülön barna csíkdíszítés.

M: 21.6 cm, száj átm: 7.5 cm, alsó átm: 6.7 cm